

بررسی محتوایی و بازخوانی نسخه خطی ناشناخته از دوره قاجار با عنوان «رساله در وبا»

جواد علیپور سیلاب^{الف}*^{الف}گروه تاریخ، دانشکده حقوق و علوم اجتماعی، دانشگاه تبریز، تبریز، ایران

چکیده

وبا یکی از بیماری‌های واگیردار است که در طول تاریخ ایران، به‌ویژه در دوره قاجار، تأثیرات عمیقی بر بهداشت، سلامت عمومی و ساختارهای اجتماعی بر جای گذاشته است. گزارش‌های متعددی به شیوع گسترده وبا و تلفات فراوان ناشی از آن در این دوره اشاره دارند. پیش از دوره قاجار، رویکرد شناختی (علت‌یابی) و رفتاری (تدابیر پیشگیرانه و روش‌های درمانی) در مقابله با انواع بیماری‌ها از جمله وبا در چارچوب نظام طب اخلاطی صورت می‌گرفت؛ اما هم‌زمان با دوره قاجار، شیوه‌های درمانی پزشکی نوین به ایران راه یافت. یکی از مهم‌ترین ابزارهای آشنایی با کارآمدی و اثربخشی این روش‌ها، ترجمه رساله‌هایی در باب بیماری‌های عفونی بود. نخستین ترجمه‌ها با موضوع آبله آغاز شد و در ادامه به بیماری وبا نیز پرداخته شد. نمونه شاخص آن «رساله در وبا» است که در دوره محمدشاه قاجار، شاهزاده محمدحسین بن عیسی آن را به فارسی ترجمه کرد. در این رساله، ضمن ارائه انواع علت‌شناسی بیماری وبا، علائم بالینی و درمان‌های رایج در نظام طب اخلاطی، به‌صورت مختصر به برخی از شیوه‌های پیشگیری و درمانی نوین که توسط طبیبان غربی به کار گرفته می‌شد، اشاره شده است. به‌نظر می‌رسد تلاش‌های حکومت و آگاهی‌های به‌دست‌آمده از طریق ترجمه این آثار، زمینه را برای ورود تدریجی طب نوین غربی به ایران فراهم ساخت و درنهایت به بهبود مدیریت بیماری‌های واگیردار کمک کرد. این مطالعه نه‌تنها به درک بهتر تاریخ پزشکی ایران کمک می‌کند، بلکه نشان می‌دهد چگونه تبادل علمی و فرهنگی میان شرق و غرب در توسعه دانش پزشکی نقشی مؤثر داشته است.

کلیدواژه‌ها: وبا؛ تاریخ پزشکی؛ درمان‌شناسی

تاریخ دریافت: شهریور ۱۴۰۴

تاریخ پذیرش: اردیبهشت ۱۴۰۵

مقدمه

پزشکی نوین، این نظام درمانی تحت تأثیر قرار گرفت و مسیر جدیدی در تاریخ پزشکی ایران گشوده شد. یکی از موضوعات مهم و موردتوجه حکومت در این دوره، مسئله مقابله با بیماری‌های مسری و عفونی بود. تلفات ناشی از این بیماری‌ها، حکومت را وادار به اتخاذ سیاست‌های مدیریتی در حوزه بهداشت کرد. یکی از راهکارهای اساسی در این زمینه، افزایش آگاهی طبیبان و عموم مردم نسبت به این بیماری‌ها بود که از طریق ترجمه کتاب‌ها و رساله‌های پزشکی درباره بیماری‌های مذکور انجام می‌شد؛ این روند با موضوع آبله آغاز شد و در مرحله بعدی بیماری وبا مورد توجه قرار گرفت؛ به این

وبا به‌عنوان یکی از بیماری‌های واگیردار، همواره تهدیدی جدی برای جوامع انسانی به شمار آمده و آثار عمیقی بر ساختارهای اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی بر جای گذاشته است. جامعه ایران نیز از این قاعده مستثنا نبوده و گزارش‌های تاریخی متعددی به بروز و شیوع این بیماری در اوایل دوره قاجار اشاره کرده‌اند؛ شیوعی که پیامدهای گسترده جمعیتی، اقتصادی و اجتماعی در پی داشت. تا پیش از دوره قاجار شناخت، پیشگیری و درمان بیماری‌ها عمدتاً در چارچوب طب اخلاطی صورت می‌گرفت؛ اما در این دوره با ورود رویکردهای

Please cite this article as:

Alipoor Silab J. Content analysis and re-reading of an unknown Qajar-era manuscript titled "Risala dar Waba" (Treatise on Cholera). Journal of Islamic and Iranian Traditional Medicine. 2026;17(1):47-56. doi: 10.22034/jiitm/17.1.47.

Copyright: ©Journal of Islamic and Iranian Traditional Medicine. This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 International License.

ترتیب، ترجمه کتاب‌ها و رساله‌های پزشکی از زبان‌های دیگر به فارسی، حضور پزشکان خارجی و تلاش شاهزادگان و رجال علاقه‌مند به علوم، از مهم‌ترین اقدام‌ها در ارتقای دانش پزشکی در ایران به شمار می‌رود. نمونه‌هایی از این رساله‌ها به‌صورت نسخه‌های خطی باقی مانده‌اند.

نسخه‌های خطی سرمایه و پشتوانه فرهنگی و دانشی هر ملتی به شمار می‌روند و نشان‌دهنده وضعیت دانش و ارزش‌های فرهنگی در دوره‌های مختلف هستند. بدون شک، یکی از مسیرهای آگاهی نسبت به تاریخ علم و دانش در هر جامعه، توجه و احیای آثاری است که در زمان گذشته نگاشته شده و برای ما به یادگار مانده‌اند. نمونه برجسته این تلاش‌ها در دوره محمدشاه قاجار، ترجمه رساله‌ای درباره وبا از زبان فرانسه توسط شاهزاده محمدحسین بن عیسی است. در این رساله، علاوه بر بیان علل و علائم، روش‌های پیشگیری و درمان بیماری وبا براساس ترکیبی از آموزه‌های طب اخلاطی و تجربه‌های پزشکان اروپایی، هندی و روسی ارائه شده است. در پژوهش حاضر، نخست جایگاه رساله در وبا در ایران دوره قاجار به‌صورت مختصر تبیین و در بخش دوم، متن بازخوانی نسخه ارائه شده است.

یافته‌ها

تحلیل جایگاه تاریخی «رساله در وبا»

از جمله بیماری‌های عفونی و مسری شایع در ایران دوره قاجار، بیماری وبا بود. مطابق با داده‌های در دسترس، شیوع بیماری وبا در دهه‌های آغازین قرن ۱۳ ه‍.ق، در مناطق مختلف، تلفات فراوانی به همراه داشت (۱-۳). گزارش‌های مربوط به شیوع این بیماری در مناطق مختلف در منابع متعددی انعکاس یافته است. وبای مهلک سال ۱۸۲۱ م/ ۱۲۳ ه‍.ق از هند به ایران سرایت کرد و تلفات زیادی در نقاط مختلف به همراه داشت. در شیراز شش هزار نفر بر اثر ابتلا به این مرض جانشان را از دست دادند. تلفات در گیلان و مازندران بسیار بیشتر بود. شیوع و ابتلا به بیماری در تبریز از ۱۳ ژوئیه ۱۸۲۲ م/ ۲۳ شوال ۱۲۳۷ ه‍.ق گزارش شده که روزه بیست تا سی نفر را به کام مرگ می‌فرستاد. این اپیدمی، تلفات زیادی در تبریز به همراه داشت

به‌گونه‌ای که تعداد فوت‌شدگان بیشتر از نجات‌یافتگان بود (۴، ۵). وبای سال ۱۸۲۹ تا ۱۸۳۰ م/ ۱۲۴۵ ه‍.ق در تهران در عرض چهل روز، ده‌هزار قربانی گرفت. در ری نیز تلفات زیاد بود. تلفات بیماری در گیلان به حدی بود که حدود دویست هزار نفر زن و مرد فوت شدند. بعد از برطرف‌شدن مرض، قحط و غلا ایران را فرا گرفت. به تعداد زیاد تلفات این بیماری در ایالت خوزستان و به شهرهای هویزه و شوشتر اشاره شده است. در همین سال وبا و طاعون، نصف ساکنان ارومیه را به کام مرگ فرو بردند و در مراغه تلفاتی وحشتناک داشتند. در تبریز تعداد فوت‌شدگان سی هزار نفر بود. سال بعد یعنی ۱۸۳۱ م/ ۱۲۴۶ ه‍.ق شیوع این بیماری در تبریز و اکثر ولایات آذربایجان، مرگومیر زیادی به دنبال داشت (۴، ۶).

بیماری وبا در سال ۱۸۳۳ م/ ۱۲۴۹ ه‍.ق در شهرها و ایالت‌های مختلف از جمله تهران، مازندران، مشهد، شیراز و اصفهان شیوع یافت و موجب هلاکت تعداد زیادی از ساکنان این شهرها شد. براساس گزارشی، این بیماری در شهر تهران روزانه تلفاتی در حدود ۱۰۰ نفر به همراه داشت، به‌طوری‌که از هر دو نفر، یک نفر به بیماری مبتلا بود و مرگومیر افراد در کوچه و خیابان‌ها به‌سبب کمیابی و کیفیت نامناسب مواد غذایی، عادی به نظر می‌رسید. در همین سال بیماری در ورامین همه کودکان خردسال را به کام مرگ فرستاد. در طول سلطنت محمدشاه، بیماری وبا گاه‌گاهی در ایران شایع می‌شد. شیوع وبا در سال ۱۸۳۵ م/ ۱۲۵۱ ه‍.ق در تهران، تلفاتی حدود هشت هزار نفر داشت. در همین سال، وبا در تبریز جان صدها نفر را گرفت. به وقوع وبا در دوره محمدشاه و در شهرهای مختلفی چون تویسرکان، کرمانشاه، کرد، مشهد، نیشابور، تبریز و تهران اشاره شده است (۴، ۵).

شیوع گسترده، تلفات جمعیتی و مشکلات اقتصادی و اجتماعی متعاقب ناشی از بیماری وبا و ناکارآمدی روش‌های درمانی رایج، لزوم توجه بیشتر به این بیماری را می‌طلبید. این کار با ترجمه رساله‌ای در مورد وبا از زبان فرانسه و توسط یکی از شاهزادگان به نام «محمدحسین بن عیسی» صورت گرفت (۷). لازم به توضیح است که هم‌زمان با دوره قاجار، فرانسه و شهر پاریس، یکی از مراکز مهم علمی و پزشکی جهان محسوب

جهت پیشگیری از بیماری تأکید شده است.

مشخصات فیزیکی نسخه «رساله در وبا»

عنوان: رساله در وبا

مؤلف: محمدحسین بن عیسی

نوع نسخه: نسخه خطی

شماره ثبت: ۷۳۵ ف

تاریخ تألیف: ۱۲۶۲ هـ

محل نگهداری: سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری

اسلامی ایران، سامانه منابع دیجیتال

شناسه کد کتاب: ۱۷۱۰۸۳۸

دسترسی دیجیتالی: [https://dl.nlai.ir/UI/528d0a42-](https://dl.nlai.ir/UI/528d0a42-a48e-4bdc-821b-a24fa19c1c1e/LRRView.aspx)

[a48e-4bdc-821b-a24fa19c1c1e/LRRView.aspx](https://dl.nlai.ir/UI/528d0a42-a48e-4bdc-821b-a24fa19c1c1e/LRRView.aspx)

متن بازخوانی شده نسخه «رساله در وبا»

بسم الله الرحمن الرحيم الحمد لله رب العالمين و الصلوة و
والسلام على افضل انبيائه محمد و آله اجمعين و بعد، اين بنده
خاکسار و چاکر جان نثار شاهنشاه سلاطین، شریعت شعار و
پادشاه دین دار ممالک مدار، احسب و انسب خسروان روزگار،
سلطان حم [حمید مجید: ستوده صفات (۸)] خدم و خاقان
فرشته چشم، ظل الله على (صفحة ۱) مفارق الامم خليفه الله
في العالم السلطان بن السلطان ابن السلطان محمدشاه غازی
خلد الله ملكه و سلطانه و افاض على العالمين بره و احسانه،
محمدحسین قاجار که در عنفوان صبی و ربیعان شباب [آغاز
دوره جوانی] مشغول به تحصیل علم بوده، خاصه علم طب، و
بعد به حکم اعلی حضرت قدر قدرت شاهنشاهی [منظور
محمدشاه قاجار]، روحی فدا، مأمور به خطه روم [عثمانی]
شده، با وجود قلت زمان و منصب بالیوزی [کنسول یا وکیل
سیاسی (۸)] و مشاغل دولتی، به قدر امکان، در تحصیل زبان
فرانسه و غیره کوشیده از (صفحة ۲) زمان مراجعت تا حال،
همیشه مترصد خدمت و جان سپاری بوده، تا آن که جناب
جلالت مآب حضرت عالی، منزلت ناصب رایات معدلت و انصاف،
راسخ آیات مظلمت و اعتساف، ملاذ کارگاه آفرینش، مردم اهل
دیدة بینش، جامع کمالات علمی و عملی، فایق سعادات ابدی و
ازلی، کاشف اسرار قدم، واقف کنوز رموز حکم، قطب فلک عالم،

می شد. دانشجویان و پزشکان ایرانی با حضور در فرانسه و شهر
پاریس، با شیوه های نوین درمانی آشنا می شدند. علاوه بر این،
ترجمه هایی نیز از زبان فرانسه با هدف گسترش طب نوین
انجام می شد. ترجمه رساله ای در موضوع وبا توسط یکی از
شاهزادگان قاجار، علاوه بر این که نشان دهنده علاقه بزرگان و
دربار نسبت به علوم جدید است، نشان از علاقه آنها به استفاده
از دانش نوین و تجربیات جهانی در مواجهه با این بیماری دارد.
رساله ای که در پژوهش حاضر بازخوانی و مطالعه شده است (۷)،
علی رغم اجمال مطلب، از چند جهت ارزش تاریخی دارد. این
رساله در زمره نخستین [شاید نخستین] رساله هایی است که به
فارسی ترجمه شده و به نوعی برزخ آشنایی ایرانیان با
رویکردهای طب نوین در خصوص بیماری وبا است. از نظر
محتوایی، در این رساله، در گام نخست به عوامل بیماری زا
اشاره و سپس شرح دقیقی از علائم بیماری چون سردی پوست
همراه با حرارت داخلی، عطش شدید، اسهال و استفراغ، ضعف
نبض و تغییر رنگ زبان ارائه شده است. این توصیفها از نظر
پزشکی بسیار دقیق و نزدیک به آنچه در دانش نوین به عنوان
علائم وبا شناخته می شود، می باشد. ناگفته نماند که تلفیق
رویکردهای درمانی طب مبتنی بر اخلاط چهارگانه با دانش
نوین پزشکی، بیانگر فرآیند تدریجی انتقال دانش طب نوین در
جامعه ایران دوره قاجار است؛ از این رو این رساله نقش مهمی
در انتقال دانش نوین پزشکی در خصوص بیماری وبا دارد.
اشاره های متعدد به اسامی و کارایی و اثربخشی درمان های
طبیعیان روسی، انگلیسی و هندی در این رساله وجود دارد.

ترجمه این رساله در دوره ای که جامعه ایران با چالش های
فراوان بهداشتی در مواجهه با وبا روبه رو بود، کمکی بود تا
جامعه پزشکی و مردم عادی، با ماهیت بیماری وبا و راه های
پیشگیری و درمان آن بهتر آشنا شوند. این آگاهی، به بهبود
وضعیت سلامت عمومی و کاهش پیامدهای این بیماری مرگبار
کمک کرد. فرهنگ سازی در خصوص توجه هر چه بیشتر نسبت
به پیشگیری و توجه به مسائل بهداشتی، موضوع دیگری است
که از مطالب این رساله برداشت می شود. به جای این که بیماری
به عنوان یک تقدیر الهی تلقی شود، در این رساله بر
مراقبت های بهداشتی و تغییر سبک زندگی و مراعات پرهیز و ...

شکل ۱. تصویر صفحات نخستین رساله

اَعْنِي جَنَابِ حَاجِي سَلَّمَ اللهُ تَعَالَى فِي الدَّارَيْنِ، كِتَابِي كَهْ
بِخُصُوصِ وَبَا دَر زَبَانِ فَرَانْسِيهِ نُوْشْتِه بُوْدَنْد (صَفْحَةُ ۳) بِه مَسِيو
جَبْرِئِيل [مُتَرَجِمِ يُونَانِي تَبَارِ دَر بَارِ مُحَمَّدشَاه (۹)] وَ مُتَرَجِمِ دَادَنْد
تَا تَرْجَمِه نِمَايِد. اَيْنِ بَنْدَةُ دَر گَاه، كِتَابِ رَا اَز او گِرَفْتِه، مَطَالِبِي
كِه تَرْجَمِه اش لَزُوم دَاشْت بِه طَرِيقِ اِخْتِصَارِ دَر سِلَكِ كِتَابِت
أَوْرَدِه، اَمِيدِ كِه دَر بَار گَاهِ حَضَرَتِ ظِلِّ اللّٰهِي بِه شَرَفِ قَبُولِ
مَقْرُونِ گِرَدَد وَ اَيْنِ تَرْجَمِه رَا مُشْتَمِلِ بَرِ چَنْدِ فِصْلِ نَمُودِه
[اَسْت] (صَفْحَةُ ۴).

فصل در ویا و آن تعفنی است که لاحق [آنچه از پس
چیزی آید و بدو رسد، واصل (۸) جوهر هوا شود و مراد به هوا
در اینجا، هوای مابین زمین و آسمان است که ممتزج
[آمیخته شده] از هوای حقیقی و اجزای مائیه [باشد] که صعود
کند به واسطه بخار و اجزای (صفحه ۴) ارضیه که صعود کند
به واسطه دُخان و غبار و اجزای ناریه که صعود کند از زمین،

پس بدین اسباب ممتنع شود تعفن هوا سبب بیرون رفتنش از
بساطه خود بیرون، و باشد که در بعضی اوقات بخارهای ردی از
معدنهای بد یا از آبهای ایستاده یا سبزیهای بد یا
کشتهای گندیده متصاعد شود و اخلاط گند با هوا بدین سبب
ترطیبی شدید و تعفنی سریع چون متبعض شدن آبی که در
یک موضع ماند متعفن شود، از استنشاق چنین هوا، اخلاط
(صفحه ۵) محصور در قلب متعفن شود و در کل اخلاط سرایت
کند و تأثیر ویا عام باشد در خُلق [اخلاق و رفتار] بسیاری از
مستعدين و حیوانات اثر کند، مستعدين کسانی هستند که
بدنشان از اخلاط رذیه داشته باشد و مسامات بدنشان گشاد
باشد و حمام روند، و اثر نمی کند در ابدانی که از اخلاط بد
ندارد و مسامات [منافذ، سوراخهای ریز (۸)] ضيقه [تنگ (۸)]
دارند به جهت آن که تا منفعل مستعد قبول اثر فاعل نباشد،
فاعل به تنها در او اثر نمی تواند کرد که اگر چنین نمی بود این

ناخوشی در جمیع ناس می‌بایست (صفحه ۶) اثر کند و وجود به خلاف این است.

کثرت و شدت ناخوشی وبا در جاهایی است که نزدیک به آب باشد و جاهایی که جمعیت زیاد داشته باشد و کوچه‌های تنگ و پست باشد. علامت وبا ظاهر می‌شود در هوا از کمی باران و بسیار ابر شدن، و سبب کمی آن این است که حصول باران از آب‌خَره [بخارها (۸)] رطبه‌ای است که سبب حرارت آفتاب از ارض مرتفع می‌شود و مائیه آن تحلیل نمی‌رود و در وقت صعود متکاثف [فشرده و متراکم (۸)] شده ابر می‌شود و اجزای مائیه متقاطر [قطره‌قطره چکیدن (۸)] می‌شود همچنان که در سقف (صفحه ۷) حمامات ملاحظه می‌شود و وقتی که هوا متعفن می‌شود این آب‌خَره به جهت مجاورت و مخالطه [آمیختن (۸)] متعفن می‌شود و تحلیل می‌رود از او اجزای مائیه و باقی می‌ماند از او اجزای ارضیه کثیفه و ناربه، این اجزا می‌گردند ابر بی‌باران و بسیاری شهاب از جهت احداث شدن این شهاب از آذخنه دَسِمِه [نیره‌مانند (۸)] که بکره نار می‌رسد و مشتعل می‌شود؛ اگر ماده‌اش لطیف باشد ثابت نمی‌ماند، اگر غلیظ باشد ثابت می‌ماند؛ مانند کوبی که بر شکل مار و حیوان صاحب شاخ و صاحب دُم (صفحه ۸) مرئی می‌شود، وقتی که هوا متعفن می‌شود، تولد آب‌خَره به سبب عفونت و تحلیل رفتن اجزای لطیفه، زیاد می‌شود و گریختن حیوانات باذکاوت مانند لقلق [لک‌لک (۸)] و مثل آن اگرچه تخم و بچه گذاشته باشند، و کیفیت احتراز از او این است که تنقیه بدن و تعدیل مزاج و ترک میوه و شراب و اقتصار بر مُجَفَّات [خشک‌کننده (۸)] کنند و پرهیز از جمیع اعراض نفسانی و بدنی و مباشرت زیاد کنند، و در وقت غذا خوردن چند قطره روغن زیتون و نعنای با غذا بخورند که از برای (صفحه ۹) محافظت کردن بسیار مفید یافته‌اند. علامت ناخوشی وبا سردی ظاهر بدن و حرارت و کرب [غم و غصه (۸)] داخل و نفس کشیدن متواتر و بدبو و شدت عطش و غشی مکرر اگر قی کنند در اکثر خلط سیاه بد بود، دفع شود و براز [مدفوع (۸)] هم چنین بود.

فصل در اقسام وبا و آن در اصل سه نوع است، همچنان که اطباء مسکو حکیم ریکیا و حکیم الکسندر و جمهوری از اطباء نامدار، به تجربه‌های چند زیاده از آن نیافته‌اند: **اول**

بسته شدن خون است (صفحه ۱۰) در عروق و این آشد انواع دیگر است و مخصوص کسانی است که در سن بیست و پنج تا سی و پنج باشند، و کسانی که قوی‌الجثه و دموی مزاج باشند، علامت این علامات مذکوره است به طریق اقوی مع ضعف نبض و بطلان او و گرفتن صدا و حبس بول و پیچیدن اعضا و نیامدن شیر و اشک است. نهایت زمان این ناخوشی تا بیست و چهار ساعت است و به جهت تنگی وقت و شدت مرض، حذاق اطبا در معالجه متحیر و پریشان‌اند (صفحه ۱۱). علاج قبل از آن که خلط متعفن محصوره در قلب به جمیع بدن سرایت کند، فصد یا حجامت صدر [سینه (۸)] کنند، چه بعد از آن که خلط به جمیع بدن سرایت کند و خون بسته شود، فصد و حجامت مفید نیست، بلکه خطرش بیشتر است. بعد پونه و نعنای و عود بدهند و بدن را بسیار بمالند و جوهر کافور یا جوهر نمک و نوشادر و علق البطم [صمغ درخت بطم] و فلفل و قطران بر روی معده بمالند و تخم خرطال [جوی دوسر] و ترب را بر معده ضماض کنند، بعد از اینها جمیع بدن مگر سر را به آب گرم فرو (صفحه ۱۲) برده و با پشم‌هایی که در جوهر شراب فروبرده باشند، بپیچند. اطباء انگلیس که در هند بوده‌اند، کل مل [آماده‌ای سفید حاصله از ترکیب جیوه و کلر: کلرور جیوه (۸)] و تریاک و روغن قندز را مفید یافته‌اند و این جانوری است شبیه به روباه که پوست او را سلاطین ترکستان کلاه و پوستین می‌کنند و برخی را اعتقاد آن است که آن سگ آبی است، اطباء دیگر کل مل و ایتیمون را مقبول دانسته تریاک را منع نموده‌اند.

دوم تشنج اعصاب و وَجَع آن است، این علامت در این نوع بر علامات دیگر مقدم است (صفحه ۱۳) و مخصوص کسانی است که ضعیف‌الجثه و فقیر و چرکین و کسانی که در منازل تنگ و رطوبتی سکنا داشته باشند. علامتش دَوَّار [سرگیجه (۸)] و تشنج معده و وَجَع [درد (۸)] زیر ناف و طیش [تپش (۸)] قلب، صُلْبی نبض و خَدِر بودن [سستی و به خواب رفتن] پاهاست، و قی و اسهال در این نوع بیشتر است، نهایت زمان این تا پانزده روز است همچنان که اطباء انگلیس در هند تجربه نموده‌اند و اجتماع این نوع با نوع اول مکرر در مسکو دیده شده است با اختصاص هر یک به اشخاص خود. نوع اول در جاهای بلند و

خشک و (صفحه ۱۴) کم جمعیت و رو به شمال انتشار داشت، دومی در جاهای پست و رطوبتی و جمعیت بسیار انتشار داشت. **علاج** تنقیه خلط فاسد کنند و شراب و طعام‌های لطیف و کثیرالغذا بدهند و تغییر منزل کنند و میوه‌ها و ریاحین معطر در منزل گذارند [دو کلمه ناخوانا] به سرکه و گلاب کنند، اطبای مشهور در این قسم امر به دادن گنه‌گنه و تریاک نموده‌اند.

سیوم فساد در هضم و ریختن فضولات در معده است و این اختصاص به شخص و زمان و مکان ندارد (صفحه ۱۵)، علامت: انقلاب معده و قی و خشونت جلد و سرخی آن است با علامات مذکوره اما نه به آن شدت که در دو نوع اول است، مختصر آن که آنچه در کتب قدما به نظر رسیده است، سبب این ناخوشی از گوشت بسیار خوردن به خصوص گوشت خنزیر [خوک (۸)] و ماهی خوردن و خوردن چیزهایی که در آفتاب مانده باشد و از بقولات [سبزی‌ها و حبوبات (۸)] مانند سیر و پیاز و نخود و کاهو و کدو و از میوه‌ها سیب و خیار و خربزه. هیپوکرات و جمهوری از اطبا را رأی بر آن است که ظهور (صفحه ۱۶) این ناخوشی و دو نوع مذکور، بیشتر در فصل تابستان و پاییز است. در اول آن قدر آب نیم‌گرم بدهند که معده از فضول پاک شود و شراب را با چند قطره روغن زیتون یا یخ و برف سرد کرده بدهند و اعضای سردشده را با موم بمالند و شیشه حجامت بر معده بگذارند و ناخوش را بگذارند تا بخوابد. روز دیگر به حمام برند و به غذاهای لطیف و خواب طبیعت را تقویت کنند، اگر بعد از رفع این ناخوشی تب در بدن بماند مسهل بدهند و بعد چند روزی شراب بدهند تا تب (صفحه ۱۷) رفع شود.

فصل در آنچه حکیم سیدلitzدر در علامت وبا گفته است: اول تغییر کردن گونه‌های صورت است که بدون آن حکم به وبا نمی‌توان کرد، اگرچه قی و اسهال و پیچیدن اعضای خارج باشد. **دویم** اعتدال زبان و حلقوم بر نهج طبیعی نباشد، به خصوص وقتی که لون زبان سماوی و صاف و لعاب‌دار باشد و تغییر ذائقه نشده باشد، چه تغییر ذائقه و سرخی و خشکی و خشونت و بازداشتن زبان، دلیل بر گذشتن ناخوشی وبا است، با این که ناخوشی وبا نیست. **سیم** نیامدن بول و شیر (صفحه ۱۸)

و اشک است، چه آمدن اینها دلیل بر رفع ناخوشی یا نبودن ناخوشی است. **چهارم** اشیایی که به قی و اسهال دفع می‌شود، بی‌مزه و مائی باشد و بی‌الم دفع شود که اگرچه با پیچش و درد باشد و اشیای مدفوعه بوی براز را داشته باشد، حکم به ناخوشی وبا نمی‌توان کرد. **پنجم** در حالت نفس کشیدن تنگی و المی محسوس مریض نشود که تنگی نفس و درد سینه رفع مظنه این ناخوشی را می‌کند. **ششم** آدم وبایی هیچ احساس سرما نمی‌کند و اگر در ابتدا قشعریره [الرش بدن (۸)] بشود، به زودی برطرف می‌شود. هر گاه مریض احساس سرما (صفحه ۱۹) بکند و مدت قشعریره‌اش به طول انجامد، دلیل بر رفع شدن ناخوشی وبا است و از علامات جیده این ناخوشی آن است که مریض از سرماخوردن پاها شکایت کند. **هفتم** خلاء نبض است و امتلاء آن از علامات جیده است. **هشتم** آن است که جمیع اعضا و جوارح مریض بر نهج طبیعی نباشد و نیز جلدش سوزنده و سرخ و خشک نباشد همچنان که در حمیات مشاهده می‌شود. **نهم** غلیظی و تیرگی خون است. کسانی که ناخوشی وبا نداشته باشند، اگر فصد کنند خونشان به قوت و جهندگی بیرون (صفحه ۲۰) می‌آید و سرخ‌رنگ است. **دهم** خوابیدن، چشم‌ها مانند کسانی که غش کرده باشند، هست که اگر ناخوش بخوابد یا چشم‌ها بر هم گذارد، از علامات جیده و امید نجات است. **یازدهم** کاهیده شدن [کوچک شدن (۸)] اعضا است در اندک زمان. **دوازدهم** مغشوش شدن دماغ است به کلی که اگر اختلال کلی به هم رسد و به آواز بلند هذیان بگوید و از رختخواب فرار کند، از علامات جیده است. کسانی که ناخوشی‌شان از واهمه باشد، تا واهمه دارند قی و اسهال دلیل بر سران اصطلاحی برای اشاره به بیماری‌های روانی و افسردگی (۸) ناخوشی در اعضای (صفحه ۲۱) ایشان نمی‌شود.

فصل در بیان علامات و معالجه که حکیم آورند به تجربه رسانیده است: زعم او این است که ناخوشی وبا یک ناخوشی بسیار شدید است که رطوبات بدن را اذابه [اذوب (۸)] کرده به معده و امعاء [روده‌ها (۸)] می‌ریزد، آن رطوبات به طریق قی و اسهال دفع می‌شود، در اول مائی و بدبو است و بعد بلغمی و صفراوی می‌شود به اضافه علامات دیگر که غش‌های پیایی و لاغری مفرط و تمدد اعصاب و کدورت دماغ و دوار و

خفقان و سردی اعضا و کم آمدن بول و گرفتن صدا (صفحه ۲۲) و ضعیف شدن نبض است و دردهای زیاد که ذکرش موجب تطویل است. ظهور این ناخوشی را اکثر در تابستان و پاییز و بهندرت در بهار و زمستان می دانند، و موافق مزاج جوانان و مخالف مزاج پیران و اطفال می دانند مگر آن که در ابدان پیران اخلاط فاسده باشد و مستعد مر این ناخوشی را باشند و بسیار کم است. می گویند که پیران این ناخوشی را بگیرند و شفا بیابند. علاج از قراری که تجربه نموده اند: در اول رفع قی و اسهال را آسان گرفته اند؛ اما برای آن که رطوبات مذابه در معده (صفحه ۲۳) و امعاء که خارج نشود خطرش بیشتر است، رفع آن را منع نموده اند تا آن که معده از اخلاط پاک شود. اگر قی به عسرت بیاید، امر به دادن آب نیم گرم کرده اند، و اگر وجعی در شکم محسوس شود و پاها بسیار سرد شده، صعتر، عود، بادیان، زیره را کوبیده، داخل روغن زیت کرده بر روی آتش گذارند تا گرم شده بر روی شکم و پاها بمالند و بعد شکم و پاها را از پشم بپوشانند. در وقت به هم خوردن معده [او] کندشدن حواس، دو سه پیاله آب سرد بدهند، اگر آب قی کرد معلوم است که طبیعت (صفحه ۲۴) مشتاق به آب سرد و اشیای بارد بالفعل است، در آنها مداومت کند تا آن که اخلاط فاسد بالتمام دفع شود. در بسیاری از ناخوشی های جوان ذکور و اناث، خاصه آنانی که حمل داشته اند، آب لیمو و قند با یخ و برف مفید افتاده است. اگر این معالجات مفید نیفتد و مریض از کثرت قی کردن بی حال شود و عرق بیاید و نبض متواتر شود، در این صورت قدری شراب و قدری مغز نان برشته در آب سرد کنند و بدهند و حکم به دادن میوه های عفص [طعام تندمزه و قابض (۸)] و قابض و به و انگور (صفحه ۲۵) نموده اند. اگر معده قبول این نوشیدنی ها و خوردنی ها نکند، اشیای بارده را تبدیل به اشیای حاره کنند و شاخ های حجامت در میان دو کتف و زیر ناف گذارند و ضمادات معطره با شراب در شکم ضمد کنند و ضمادی که روغن بلسان و مصطکی و عود داشته باشد بر سینه گذارند و پاها را با روغن زیت و موم و قُسط بمالند و بعضی اوقات نقل کنند مریض را به جاهایی که هوایش سرد و صاف باشد، و بعد از این تدبیرات که علامات ناخوشی روی به نقصان آورد و نبض قوی شد و بدن گرم (صفحه ۲۶) شد و خواب آمد،

مریض را به حمام ببرند. اگر به خلاف این باشد؛ یعنی ناخوشی شدت کرد و نبض غیر محسوس شد، در این حالت تدبیری از برای طبیب بهتر از طفره زدن [احتمالاً: تأخیر انداختن] نیست.

فصل در آنچه از تصنیفات کالئین به خصوص وبا دیده

شده است: اگر چه در بسیاری از مواضع ذکر وبا را نموده است؛ اما آنچه [دو کلمه ناخوانا] باشد کمتر به نظر رسیده است و ما شمه از طریق معالجه او ذکر می کنیم: و آن دادن آب سرد و میوه های قابض و عفص و نعناع با شراب است و چسبانیدن شاخ حجامت در شکم و خوابانیدن (صفحه ۲۷) مریض در حمام سرد و مدتی در آنجا گذاشتن، اگر مریض لباسی داشته باشد که کفایت او را نکند. کَلِیُوس و اورلیانوس آب های گرم کبریتی را هم یکی از اسباب وبا شمرده اند، و اسیلیب نیز بر این رأی است و او ذکر می کند علاماتی را که قبل از ناخوشی به شخص عارض می شود و آن تیرگی رنگ است و سرخی چشم و برهم خوردن معده و غیره است. از برای محافظت آن ناخوشی، اگر خلط دم غلبه دارد، حکم به فصد کرده اند، پس مقویات معده، پس عود خام و صندل و گلاب دهند و غذا از چیزهایی (صفحه ۲۸) لطیف و سریع الهضم که با زرشک و آب لیمو چاشنی داده باشند، بدهند. اگر خلط صفرا غالب باشد، علاجش سوای فصد مانند علاج دم به اشیای بارده و حامضه کنند. اگر خلط بلغم و صفرا باشد، در اول به مناسبت آن خلط مُقَبِّی [داروی قی آور (۸)] دهند و بعد کل مل و تریاک دهند و روی شکم را از تخم گل سرخ و زیره و انیسون و تخم کرفس ضمد نمایند. اگر بعد از این تدبیرات، ناخوشی عارض شود، هر خلطی که غلبه داشته باشد، مُقَبِّی دهند. بعد از تنقیه معده از خلط فاسد، قنبل سعد (صفحه ۲۹) و إِذْخِر و مصطکی را با آب به بر معده طلا کنند و بیخ بازوها و ران ها را ببندند و مالش بدهند و بعد سینه و معده و شکم را با آب سرد طلا بکنند، اگر غش عارض شود آب سرد بر صورت بپاشند، اگر درد و پیچشی در شکم به هم رسد، با پشم زیاد او را بپوشانند و زیت شیرین خوب به مریض بدهند، اگر قی و اسهال نایستاد و وَجَع زیاد شد، شاخ حجامت بر روی شکم بچسبانند. بسیاری از اطبا مانند الکسندر و ترالیانوس و کالئین و غیره، در کتب خویش، فایده شراب را برای این ناخوشی ذکر نموده اند و چنین (صفحه ۳۰)

دعوی کرده‌اند که اگر کسی در ایام ناخوشی مداومت به آن کند نه به افراط بلکه با اعتدال و شروطیات دیگر را که عزلت از خلق و تغییر منزل به جاهای بلند و هوای صاف هرگز ناخوش نخواهد شد و کسانی که ناخوش می‌شوند از برای ایشان دوایی انفع از شراب و نعنای ندانسته‌اند و در تواریخ ذکر سیاحانی که در زمان ناخوشی در ایران بوده‌اند و ناخوش شدند، آنها را تجویز به خوردن شراب کرده‌اند و خوب‌شدن کرده‌اند. *تَمَّ الْكِتَابُ بِعَوْنِ الْمَلِكِ الْوَهَّابِ فِي يَوْمِ الْاِثْنَيْنِ مِنْ شَهْرِ رَبِيعِ الثَّانِي مِنْ سَنَةِ اَلْفٍ وَمِئَةٍ وَسِتِّينَ وَائْتَيْنِ وَسِتِّينَ.*

نتیجه‌گیری

نسخه خطی «رساله در وبا» که در سال ۱۲۶۲ ه‍.ق توسط محمدحسین قاجار، به فارسی ترجمه شده است، مطالب و داده‌های مهمی دربارهٔ ادراک، شناخت، طبقه‌بندی، نحوهٔ انتقال، شیوه‌های پیشگیری و درمانی بیماری وبا براساس نظام طب اخلاطی با ترکیب آموزه‌های طبیبان شرق و غرب (از اطبای ایرانی، هندی، انگلیسی تا مسکو و ترکستان) ارائه داده است. در این رساله با تکیه بر مبانی طب اخلاطی، منشأ بیماری وبا در فساد هوا، صعود بخارات و دخان از زمین، و آمادگی بدن انسان برای پذیرش عفونت تحلیل شده است. بیان تمایز میان افراد مستعد و نامستعد، توجه به شرایط محیطی مانند میزان رطوبت، تراکم جمعیت، کیفیت هوا، و تبیین علائم ابتدایی، پیشرفته و افتراقی بیماری، نشان‌دهندهٔ دقت بالای نویسندهٔ نسخه در تشخیص و دسته‌بندی بالینی بیماری می‌باشد.

نکتهٔ مهم در این رساله، اشاراتی است که به آرای طبای اروپایی شده که این امر نشانه‌ای از آغاز فرآیند تدریجی ورود آموزه‌های پزشکی نوین غربی در فضای فکری و دانشی پزشکی در ایران دورهٔ قاجار است. طبقه‌بندی سه‌گانهٔ وبا، تمایز در علائم و تجویزهای دارویی متناسب با مزاج و مرحلهٔ بیماری و همچنین تحلیل‌هایی دربارهٔ زمان‌بندی و اقلیم، متنی علمی و تجربی را پیش روی خواننده قرار می‌دهد.

اگرچه بسیاری از مفاهیم، واژگان و درمان‌ها بر پایهٔ طب اخلاطی و با استفاده از داروهای گیاهی، رژیم‌ی و تدابیر سنتی بیان شده‌اند، اما تشابهات مهمی با یافته‌های پزشکی مدرن نیز قابل‌شناسایی است. به‌عنوان نمونه، اشاره به عفونت‌زایی هوای آلوده، اثرات محیطی بر شیوع بیماری، یا تأکید بر پیشگیری و پرهیزهای غذایی و روانی، با اصول اولیهٔ بهداشت عمومی در دنیای معاصر هم‌راستا می‌باشد. در مجموع، این نسخه خطی را می‌توان نمونه‌ای شاخص از ادبیات پزشکی نوین در دورهٔ قاجار به شمار آورد که بررسی تطبیقی آن با منابع هم‌دوره و همچنین تحلیل لایه‌های علمی و زبانی آن، می‌تواند به فهم بهتر تحولات گفتمانی دانش پزشکی در ایران قرن ۱۳ ه‍.ق کمک شایانی کند. مطالعهٔ این متن نه تنها برای مورخان طب، بلکه برای پژوهشگران علوم اجتماعی، ادبیات پزشکی و حتی اپیدمیولوژی تاریخی مفید و الهام‌بخش است.

تضاد منافع

این مقاله هیچ تضاد منافی ندارد.

References

1. Parvazi E, Ezati M, Alisoufi A, Deh Pahlevan T. An analysis of backgrounds and factors of Cholera outbreak in Hamedan during the Qajar Reign (AD 1848-1925). *Journal of Research on History of Medicine*. 2022 Aug 1;11(3):143-68.
2. Nayeibian J, Dehghani R, Alipoor Silab J. Vulgar medicine in the Naseri era of Iran. *Journal of Iranian Islamic Period History*. 2014;6(10):171-201.
3. Azizi MH, Azizi F. History of Cholera outbreaks in Iran during the 19th and 20th centuries. *Middle East Journal of Digestive Diseases*. 2010 Jan;2(1):51-5.
4. Alipoor Silab J. Vulgar beliefs in medicine of Qajar Iran [Dissertation]. Tabriz: University of Tabriz, Faculty of Law and Social Sciences, Department of History; 2016. P:160-162. [In Persian].
5. Karimkhanzand M. Iranian medicine's encounter with the Cholera and Plague epidemics in Qajar Iran in the 19th century. *Journal for the History of Science*. 2012 Sep 22;10(2):93-126.
6. Hatani Z. Popular ways to prevent and treat cholera during the Qajar period. *Journal of Islamic and Iranian Traditional Medicine*. 2013 Sep 10;4(2):132-7.
7. Muhammad Hossein ibn Isa. *Risala dar Waba* [Manuscript]. National Library and Archives of I.R. Iran, Digital Resources System, Book ID: 1710838. 1846/1262 AH. P:1-32. [In Persian].
8. Available at: URL: <https://abadis.r/> Accessed September 07, 2025.
9. Polak JE. *Persien: das Land und seine Bewohner*. Translated by Jahandari K. Tehran: Kharazmi; 1989. P:192. [In Persian].

Content analysis and re-reading of an unknown Qajar-era manuscript titled “Risala dar Waba”(Treatise on Cholera)

Javad Alipoor Silab^{a*}

^aDepartment of History, Faculty of Law and Social Sciences, Tabriz University, Tabriz, Iran

Abstract

Cholera has been one of the most devastating infectious diseases in Iranian history, particularly during the Qajar period, leaving profound impacts on public health, hygiene, and social structures. Numerous reports from this era highlight the widespread outbreaks and high mortality caused by the disease. Prior to the Qajar era, both cognitive (etiological) approaches and behavioral (preventive measures and therapeutic methods) were framed within the system of humoral medicine, and cholera was also understood and treated accordingly. However, the Qajar period marked the beginning of the introduction of modern medical practices into Iran. One of the most significant means of familiarizing physicians and society with the efficacy of these new methods was the translation of treatises on infectious diseases. The earliest translations addressed smallpox, and subsequently, cholera became a focus of attention. A notable example is the “*Risala dar Waba*” (Treatise on Cholera), translated into Persian during the reign of Muhammad Shah Qajar by Prince Muhammad Hossein ibn Isa. This work not only presents classifications of cholera, clinical symptoms, and prevalent treatments in humoral medicine, but also introduces modern preventive and therapeutic approaches undertaken by Western physicians. The government’s efforts, coupled with the awareness raised through such translations, appear to have paved the way for the gradual incorporation of Western medicine into Iran, ultimately improving the management of infectious diseases. This study not only contributes to a deeper understanding of the history of medicine in Iran but also demonstrates how scientific and cultural exchange between the East and the West played a crucial role in the development of medical knowledge.

Keywords: Cholera; History of Medicine; Therapeutics

Corresponding Author: javadalipoor@tabrizu.ac.ir

Please cite this article as:

Alipoor Silab J. Content analysis and re-reading of an unknown Qajar-era manuscript titled “Risala dar Waba”(Treatise on Cholera). Journal of Islamic and Iranian Traditional Medicine. 2026;17(1):47-56. doi: 10.22034/jiitm/17.1.47.

Copyright: ©Journal of Islamic and Iranian Traditional Medicine. This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 International License.